

Boros János

Irodalmi művek hatvan éve

Magyar irodalmi művek 1956-2016, Szerkesztette Falusi Márton és Pécsi

Györgyi

MMA Lexikonok, Budapest, MMA Kiadó, 2021. 960.o.

Micsoda hatvan év! Tíz évvel a háború után a magyar nép sem a fasizmusból, sem a kommunizmusból nem kért. Ennek ellenére még további több mint harminc évig a kommunizmusba kényszerítették “nemzetközi” erők, hogy aztán végre maga határozza meg sorsát. A lexikon tanúsítványa annak, hogy a világtörténelem és ideológiák hogyan képesek deformálni, megnyomorítani, lehetetlenné tenni az egyes emberek életét. A kötet a kommunizmus nyolc éve után kezdődik, és a valóban szabad társadalom tizenhatodik évével fejeződik be.

Mit csinált e történeti keretek közt az irodalom?

A nagy irodalom, mondhatnánk, átüti a lapot, amire írva van: “kezedben a rózsa lefejezve, / tövises szára az, amit szorítasz” vagy “Ebben a nagy zenebonás fényben /vas-reménybe öltöző, /kísértések ellen a hatalmas / naphoz szívemet kötöm.” (Nagy László 1957, 17.o.) 1956 utáni érzés: nincs tényeket kutató történész, aki ennél többet tudna elmondani arról, hogy milyen volt akkor itt, reményekkel teli fiatalként élni.

Vagy Benjámín László sorai: „kóválygok köztetek üres kézzel, megszegyenülten, és megint / hazátlanul.”

A szerkesztők a sok ezer közül hatszázötvenöt kötetet választottak. Kímélik az olvasót az irodalomelméleti fejtegetésektől, visszaadják az irodalmat annak, aki semmi mást nem akar, mint regényeket, verseket olvasni, és tájékozódni, mit is érdemes az elmúlt majd kétharmad század hatalmas terméséből kézbe venni.

Mit is nyújt egy irodalmi mű az eltelt időszakról, szemben például újságcikkkel vagy történeti munkákkal? Azt tudjuk meg, hogy milyen volt a világnak ezen a részén élni ezekben az években. A művészet nem események leírása, nem teória, hanem sajátos mentális érzet-kifejeződés. Az alkotó valamilyen állapotban van, mint bármely ember, azzal a különbséggel, hogy ő ezt megragadja és kifejezi. A jó irodalmi mű átégeti a lapot, amire írva van, beleégeti magát az olvasó elméjébe vagy szívébe. Erőteljesebb minden értekező tanulmánynál. Ha valaki néhány száz év múlva még tud magyarul és érdekli, mi történt itt, hogyan érezték magukat az itt élő emberek, akkor e kötetben bemutatott regények és versek alapján tagolt és sokrétű érzete alakulhat ki.

A cikkeket és irodalmi műveket olvasva néhány körülmény szembeszökő. Kimondani nehéz, súlyos, sértő adottságok. Sért a kimondás és sért az adottság fennállása: számos szerző esetén a képzett gondolkodás hiánya. Pontosabban a tagolt, a gondolkodástörténetben jártas, a fogalmak erejét és veszélyeit kutató gondolkodásé. Az, amit filozófiai műveltségnek neveznek. Köztudott, a filozófia nem magyar műfaj, kultúránkat nem járta át a filozófia. Ezt könnyű kimondani, de következményeit nehéz elviselni.

Az írók a nyelvet használják, mely sok egyéb mellett szavakból, mondatokból áll, melyekhez fogalmak, jelentések kapcsolódnak. Túl azon, hogy talány maga az is, hogy mi a jelentés, a fogalmaknak, kifejezéseknek történetük van, inferenciális hálóban helyezkednek el. Ha nem tudjuk, hogy az egyes fogalmak milyen történetet hordoznak, milyen tudást közvetítenek és milyen konkrét emberi cselekvéseket hoztak létre vagy követeltek ki a múltban, akkor óvatlan használatukkal könnyedén olyan helyzetbe juthatunk, hogy vagy értelmetlen, jelentés nélküli lesz a kijelentésünk, vagy akár nem akart, pusztító gyakorlati következményei lehetnek. Ha nem foglalkozunk a használt fogalmakkal, majd ők foglalkoznak velünk: maguk alá gyűrnek. Diktatúrák, emberek elnyomása csak ott lehetséges, ahol az emberek többsége nem uralja a használt fogalmakat.

Mészöly Miklós azt írja a kötet tanúsága szerint, hogy „Hamvas a filozofáló ember típusaként a magyar gondolati prózában tölt be kivételes pozíciót, azon egyszerű oknál fogva is, hogy a magyar gondolati prózában és esszéiben ő egy sajátos foghíjon dolgozik, melyet a magyar tudományos és gondolkodói érdeklődés beépítetlenül hagyott. [...] az általános magyar olvasói érdeklődést hallatlan intenzitással irányította egy olyan művészi terület felé, amelynek nálunk nem voltak meg a tradíciói.” (529.) Az irodalomban, vagy annak peremén mindig megjelentek a filozofálók, ilyenekben nem volt hiány, ám ez nem mutat túl az érdeklődésen és a próbálkozáson. A gondolkodás iránt nem érdeklődni és nem próbálkozni kell, hanem olvasni kell a nagy gondolkodók műveit. Meg kell tanulni gondolkodásukat. Ez vezet a történettudatos és történeti értelemben felelős gondolkodáshoz és cselekvéshez. Ha nem tisztáztak a fogalmaink, a cselekvéseink is zavarosak lesznek. Márpedig a fogalmak vizsgálata, megértése, körüljárása, létrehozása eredetileg a tagolt, önreflektáló gondolkodás, a filozófia feladata.

Egy nagyobb, művelt gondolkodású közönség, aki iskolában olvasta Platón államelméletét, Arisztotelész etikai és politikai műveit, a későbbiekről ne is beszéljünk, az nem dől be az ideológiai maszlagoknak. Nyugat-Európában közel ezer éve folyik a filozófia oktatása, Cambridge-ben, Oxfordban, Párizsban, Páduában és a többi nagy helyen. Sok helyen érettségi tárgy a filozófia. Ezek a népek rezisztensek a fogalmi tévelygésekre, amelyek a kommunizmushoz vezettek. Hogy a közösségben feloldódhat az egyén, és ettől jobb lesz a társadalom? Olvassátok Platón!

Mit is tudhatunk meg Csoóri Sándor szociográfiájáról? “Az életet korábban döntő mértékben a kényszer szülte anyagiasság határozta meg. A kuporgatás, a szerzés vágya, a meglévőnek akár az irracionálisig elmenő védelme. Az élet minőségi ugrásához arra lenne szükség – bizonygatja a tudósító –, hogy megváltozzon a gondolkodásmód is. Eljött az ideje az érzelmi és szellemi élet kiteljesedésének, általában: a modern falusi individuumok megszületésének.” (49.) Az ember életét mely korszakban nem az anyagi javak előállításának kényszere határozta meg? Mikor nem kellett az élelmiszert, a ruházatot, a lakást előállítani? Ehhez nem pénzre van szükség (akár van szerzésvágy, akár nincs), azaz nem kell takarékoskodni (és nem kuporgatni)? A meglévő védelme miért lenne irracionális? Hány és hány gondolkodó hangsúlyozta, hogy a szabadság feltétele a magántulajdon, a szabadság pedig a gyakorlati racionalitás. Hova változzon a gondolkodásmód? Milyen táplálékot kap, ha éppen a gondolkodás történeti és szisztematikus forrásától zárnak el és zártak el nemzedékeket? A legtöbb valamirevaló gondolkodó tiltás alatt volt ezekben az évtizedekben.

Csoóri Sándor tétele, „a közösségben felszabadultabban, egészséges szellemben élhet az ember, mintha maga körében kapar”. (uo. idézi a lexikon) Ezt a kijelentést nem csak az írás megjelenése óta eltelt évtizedek cáfolják, de az előtte eltelt két évezred gondolkodástörténeti termése is. A közösségben fel lehet oldódni egy-egy mulatságon, de mi köze ennek a szabadsághoz? Szabadok csak individuumok lehetnek, akik felelősséget vállalhatnak tetteikért. Ha valaki maga és családja életéért, jólétéért dolgozik, az miért lenne elítélendő, és miért lenne “kaparás”?

A cikk szerzője mindezt úgy értelmezi, hogy “A parasztok számára biztonságot és – ha korlátozottan is – egyfajta szabadságot jelentő magántulajdon elvétele, a téesesítés direktívája természetesen ellenállást vált ki részükről.” (49-50.) Milyen az “egyfajta” szabadság és melyik a másik fajta? A magántulajdon elválaszthatatlan az emberi racionalitástól és szabadságtól. Az eszmefuttatás során fel sem merül az Arisztotelész és Immanuel Kant által egyaránt képviselt tétel, hogy a teljes emberi élethez, és egyáltalán ahhoz, hogy valaki felelős és morálisan teljes életet élhessen, szükséges a magántulajdon. Ez, akár a fogalmaink és a nyelv, védő közeg a brutális természeti világ és emberi életünk közt. A magántulajdon elvétele olyan, mintha a nyelvét, fogalmait vagy gondolkodását vennék el az embernek. Ezzel viszont a többi, nem emberi élőlény minőségébe, életmódjába szorítjuk vissza vagy kényszerítjük. Az egyént, és következőképpen közösségét is. A példán látható, és számtalan további hozható, hogy sem a vizsgált irodalmi mű szerzője, sem az elemző nem törődik a maga által használt fogalmakkal. Ez a súlyos öröksége a magyar kultúrának. Nem kell elmélettel megterhelni az irodalmat és még elemzését sem. De a fogalmaknak “stimmelniük” kell jelentésükben, kapcsolattrendszerükben, inferenciális struktúrájuk szerint.

Az individuum és a társadalom kapcsolata kényszerűen van jelen a művekben, a kommunizmus idejében a kettő egymásba olvadását propagálták. Újabb szörnyű gondolkodástörténeti és szisztematikus tévedés, emberek százmillióinak életébe került: tudata, felelőssége az egyénnek van, a kettő nem tud összeolvadni, az egyén soha nem tud a közösségben felolvadni. Aki erre kényszeríti, az elpusztítja az egyént. A gondatlan elméleti és gyakorlati fogalomhasználat vezetett a kommunizmus koncentrációs táboraihoz és a "szocializmus kísérletéhez", e szörnyű emberkísérlethez, melynek végrehajtóit mind a mai napig nem vonták felelősségre.

Megfigyelhető, hogy az ötvenes évektől kezdve hogyan változik a művek témája. A háború a hatvanas években már nem annyira él a lelkekben, a művek individualizálódnak, Weöres Sándor költészetében megjelenik a játékosság, a derű, hogy aztán 1979-re, Esterházy Péter Termelési regényével végképp összekuszálódjanak a szálak. Ez a mű megmutatta, miként lehet rejtjelességében sikeres kommunikációra bírni Nagy László versben bujdosó haramiáját. A Termelés regényében semmi sem az, ami, de az ami sem valami, talpán legyen a cenzor, aki kiismeri magát. A regény megjelenhetett. Világgá kiabálta az úgynevezett szocializmus abszurditását, kicsinyességét, emberiségellenességét. Ha igaz a tétel, hogy nyelvébe fullad a nemzet, akkor Esterházy nem ablaknyitással próbált friss levegőt beengedni a fuldoklónak, hanem apró légfűvőkákat helyezett el a nyelvi világ szögleteibe, olvasmányaink, szövegeink apró menedékeibe, enyhületet adva a légszomjazónak. Ezeket ki-be kapcsolgatva bújkált el minden egyértelmű és ezáltal cenzúrázható jelentés elől. Mindig éppen máshonnan fűjt a szél, mint ahonnan a cenzor várta — de fűjt, és az olvasó nem fulladt meg.

A kötet nem lexikon és nem enciklopédia, hanem sokdimenziós kronológia. 1956 és 2016 közt évről évre rövid elemzéseket nyújt a szerkesztők által legjelentősebbnek tartott művekről. Végigolvasható, mint egy regény, és többet megtudunk az elmúlt hatvan év hétköznapi életéről és érzéseiről, mintha történelemkönyvet olvasnánk. Kordokumentumok az elemzett művek, és kordokumentum maga a kronológia, amennyiben tanúskodik arról, hogy 2016 után a szerkesztők és a szerzők mit tartottak említésre méltónak a hatvan évből.

A válogatás módján és a megírt szövegek nagy részén is érződik az irodalomelméleti tájékozottság, ám ez nem nyomja el az olvasatokat és nem félemlíti meg az olvasót. Úgy van bent a szövegelemzésekben a strukturalizmus, a dekonstrukció, a reader response criticism, a hermeneutika gondolkodás- és elemzémódjainak hatása, hogy nem akadályozza az elemzések közvetlenségét és műközelségét, amely szükséges ahhoz, hogy az olvasás és műtalálkozás élvezetének reményét közvetíteni tudja a kötet forgatóinak.

Az irodalom közérthetlenségét érintetlenül hagyva, az elemzések nagy része hagyja az eredeti szövegeket érvényesülni. Ha az irodalmi mű közérthető

lenne, akkor nem kellene megírni. A valódi műalkotás formai vagy tartalmi újat hoz, amelyhez a befogadónak fel kell nőnie. Ez érvényes a műelemzésekre is. A kronológia nem a 101 irodalmi mű rövid elmesélése, hanem újraalkotott olvasat. Nem akarja maga alá gyűrni a jövőendő olvasatokat, hanem inkább szolgál, felszólít: fogd, olvasd, alakítsd ki olvasatodat.

Hiányolható, hogy nem minden elemzésben szerepel idézet az elemzett szerzőtől: hiányzik az eredeti hang. Szóljon a szerző közvetlenül hozzánk, legyen kedvünk tovább hallgatni.

Az irodalmi kronológia és topológia nem kanonikus, és ez legnagyobb erénye. Az elmúlt évtizedek, de talán már évszázad irodalomtudósai és iskolapedagógusai megmondták, melyik a jó regény és jó vers. Összegyűjtötték ezeket, ezt tanították, elemezték az iskolákban. Elnevezték kánonnak. Holott az irodalomban ennek nincs létjogosultsága, főként nem a szabad társadalom idejében. A kanonizálás mélységesen antidemokratikus, és ez a kronológia éppen azzal a legdemokratikusabb irodalmi szótár, hogy nem árulja el, melyek a legjobb irodalmi művek — ilyenek nincsenek. Minden egyes ember maga választhatja ki, hogy számára melyik a legjobb vagy kedves.

Az elmúlt hatvan év irodalomtudományát hatalmi politika jellemezte, az énmegmondom gyermekjátékok grundjának uralmi harcaiból ismert beállítottsága. A pártpolitika felkúszott, a szívig és az agyig, akár a vérmérgezés vonala. A demokráciában mindenkinek joga van szólani, irodalmi művet írni, és magának kiválasztani, hogy mit akar elolvasni. Teljesen fölösleges az irodalomtudósok válogatása és útbaigazítása. Ráadásul a kanonikus listák jól használhatók pályázati pénzek megszerzésére. Az irodalom épp hivatalban lévő pápája vagy arkangyala megmondja, melyik a jó alkotás, és szerzője, ha még él, forrásokat kap művei megírására, ünneplik, iskolában tanítják. Az irodalmi pódium miniatűr pontifexei dirigálnak. A keresztény iratok kanonizálása szükségszerű volt, hiszen az egyetlen igazság dokumentumait el kellett különíteni a hívő közösség által hamisnak tartott iratoktól, az apokrifoktól. Ezzel szemben a szépirodalom a nyelvnek, érzelmeknek, gondolatoknak azon területeit fedezi föl, melyek nem kanonizálhatók. Az ember keresi nyelvi, érzelmi, tudati helyét a világban. Ahány alkotó, annyi világ, annyi élmény, annyi érzélem. Kanonizálni? Az irodalom szépsége, vonzereje, közvetlensége, spontaneitása ellen hatni?

Az irodalmi művek kronológiája és topológiája antikanonikus mű. Párja nincs, a külföldi nagy irodalmi nemzeteknél sem találunk ilyent. Demokráciában élünk és reméljük, élni fogunk benne és vele. Szabadságunk és felelősségünk új idejében és terében. Ennek első irodalmi lexikonát tarthatjuk kezünkben.